

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/27331>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Helinium XXI, 1981, 84-93.

H.-J. KELLNER, *Der römische Verwahrfund von Eining*. München, C. H. Beck, 1978, 1 vol., 30 × 21 cm, viii-44 blz., 5 afb., 40 pl. (MÜNCHNER BEITRÄGE ZUR VOR- UND FRÜHGESCHICHTE, Bd. 29). Pr. : DM 28,-

In oktober 1975, 25 jaar na de ontdekking van de beroemde schatvondst van Straubing (Neder-Beieren) werd, op een afstand van (hemelsbreed gemeten) ongeveer 60 km van die plaats in westelijke richting, wederom een dergelijke vondst gedaan, en wel te Eining, dat eveneens aan de Donau en aan de Raetische limes is gelegen. Drie jaar later heeft H.-J. Kellner, directeur van de Prähistorische Staatssammlung te München, waar alle stukken thans bewaard worden, de nieuwe schat reeds gepubliceerd in een uitgave die in menig opzicht voorbeeldig mag worden genoemd.

Het valt te betreuren dat van de vondstomstandigheden nauwelijks iets bekend is geworden. Een officiële opgraving op het terrein waar de ontdekking zou zijn gedaan, op een perceel dat behoort heeft tot de vicus, iets ten oosten van het castellum Abusina-Eining, heeft niets opgeleverd. Overigens schijnt het wel vast te staan dat de stukken bij elkaar zonder "omhulsel" in de grond geborgen zijn geweest. Verder is het zelfs nog niet eens zeker dat de schatvondst reeds geheel aan het licht is gebracht en in de Prähistorische Staatssammlung terecht is gekomen.

Voor zover we thans weten, bestaat de vondst van Eining uit 20 nummers. Van brons zijn o.a. stukken van met reliëfs versierde gezichtshelmen en platen ter bescherming van paardekoppen, en

enige onversierde scheenplaten en kniebeschermers. Deze voorwerpen zijn bijna alle gedreven uit bronsblik en verder bijgewerkt door ciselering en extra versierd door er stempels in te ponsen; een enkele maal is de decoratie ook met de graveernaald verrijkt. Tot de vondst behoort overigens slechts één stuk van ijzer, nl. een dissel.

Na een verslag van de ontdekking en de wederwaardigheden van de schat alvorens deze in het bezit van de staat kon overgaan, volgt een zeer uitvoerige en degelijke beschrijving van de verschillende stukken, waarbij ook veel aandacht wordt geschonken aan waardevolle waarnemingen die gedaan zijn tijdens de restauratie van het materiaal in de werkplaatsen van de Prähistorische Staatssammlung. Een en ander gaat vergezeld van tal van platen, die in offset zijn vervaardigd, maar hier en daar helaas veel te donker zijn uitgevallen.

Aangezien het hoofdzakelijk om militaire uitrustingsstukken gaat, is het niet verwonderlijk dat daarop vaak inscripties zijn aangebracht. Deze vermelden in het algemeen de naam (meestal alleen het cognomen) van de persoon die het desbetreffende stuk gedragen of gebruikt heeft en er verantwoordelijk voor is geweest. Zulk een naam wordt vaak voorafgegaan door die van een turma, een afdeling ruiters waartoe deze persoon heeft behoord; de turma is dan genoemd naar de naam (cognomen) van haar aanvoerder, de decurio. Soms wordt alleen melding gemaakt van een turma (met de naam van de decurio). Aan de cognomina gaat een enkele maal een nomen gentilicium vooraf.

De door K. gegeven lezingen van de inscripties roepen hier en daar vragen op; voor zover de afbeeldingen de lezer hiertoe in staat stellen, kunnen in enige gevallen – met het nodige voorbehoud! – verbeteringen worden voorgesteld.

1. Op nr. 2 (p. 13 met Abb. 1; vgl. Taf. 9, 3) zou het graffito CISAIDA zijn ingekrast. Lees VIATOR (cursiefschrift).
2. Op nr. 3 (p. 14 v. met Taf. 12, 4): T SP MILICI. Lees: T SP MILITI = T(urmae) sp(ectati?) MILITI(onis). Een cognomen Milicius schijnt niet bekend te zijn; zie voor Militio: CIL III 5955 (uit Regensburg).
3. Op nr. 5 (p. 19 met Taf. 26, 2): "PROVINCIALIS, darunter V". Lees: PROVINCIAV / V(?).
4. Op nr. 6, een plaat ter bescherming van een paardkop (Roßstirn), komen zes of zeven gepunteerde inscripties voor, die ten dele zeer moeilijk te ontcijferen zijn (p. 22 en Taf. 30). Een T(urma) RVDEND(i) lijkt weinig aannemelijk; men zou – overigens niet zonder aarzeling! – T(urmae) PVDEND(i) kunnen lezen. Niet minder vreemd is de naam Trivisius of Trivistus, een ruiter van de T(urma) MVTI. Opvallend is ook T(urmae) TER(t)i PERONI. Het cognomen Peronus is verder niet bekend; dit is te vergelijken met het Keltische (?) Pero, de naam van de vader van een Bataaf, M. Ulpius Fronto, die vermeld wordt op een in 1977 te Regensburg gevonden militair diploma uit 113 na Chr. (K. Dietz e.a., Regensburg zur Römerzeit, Regensburg 1979, 63 vv. en 430 v.). Ten aanzien van T(urmae) SENT(i) IVLI is het zeer de vraag of deze inscriptie inderdaad betrekking heeft op de ruiter Iulius van de turma onder leiding van Sentius. Sentius is een nomen gentilicium, geen cognomen. Wanneer men SENTI toch als de genitivus van een cognomen wil beschouwen, komen daarvoor namen als Sentinus, Sentianus enz. in aanmerking. Een andere mogelijkheid is dat hier sprake zou kunnen zijn van een turma onder bevel van een zekere Sentius Iulius (of Iul(i)us).
5. Nr. 11, een paar "oogbeschermers" van paarden (p. 27 en Taf. 36, 3-4). Op het ene stuk is duidelijk te lezen T·CARISI RESPECTI, maar het is zeer onzeker of dit betekent "Ausrüstungsgegenstand des (Reiters) Respectus aus der Schwadron des Carisius." Carisius is een nomen gentilicium, geen cognomen. Moet CARISI worden aangevuld tot de genitivus van het cognomen Carisianus (vgl. CIL II 1064) of betreft het hier een stuk dat in gebruik was bij de turma onder leiding van Carisius Respectus? (afgezien nog van de mogelijkheid dat T hier niet Turmae maar Titi zou kunnen betekenen!). Op het andere stuk zou nog slechts te lezen zijn T·CA(RI)SI RI, was aber wohl auf den gleichen Soldaten zu beziehen sein dürfte." De afbeelding op Taf. 36, 3 geeft echter een andere indruk: T·CA[.]YSERI, hetgeen wellicht betrekking heeft op een turma onder bevel van Ca[.]userus (een Keltische naam?).

Het is opvallend dat alle tot de schatvondst van Eining behorende scheenplaten met kniebeschermers – in tegenstelling tot de andere uitrustingsstukken – niet van reliëfs zijn voorzien. De vraag of ook deze wel tot de “paradewapens” moeten worden gerekend, wordt door de schr. bevestigend beantwoord, o.a. op grond van de zeer geringe dikte van het bronsblik waarvan ze gemaakt zijn (p. 32).

In de “Zusammenfassung” worden tenslotte enige belangrijke problemen aan de orde gesteld.

K. is van mening dat het geen toeval is dat te Straubing en Eining en op verschillende andere plaatsen in Raetia zoveel paradeuitrustingsstukken aan het licht zijn gekomen. Een en ander zou samenhangen “mit der Rolle Raetiens als militärisch besonders wichtiger Grenzprovinz” (p. 37). Ongeveer 40 % van alle bekende stukken van dit soort komt uit de provincie Raetia. “So zeigen auch diese Funde an, welche Rolle die Provinz spielte und welche Bedeutung sie im römischen Grenzverteidigungssystem gehabt hat” (p. 38). Ten aanzien hiervan wijst de schr. ook op de talrijke militaire diploma's die in Raetia zijn gevonden. Met 10% van het totale aantal bekende diploma's zou deze provincie ver uitkomen boven het gemiddelde van vergelijkbare provincies (zie ook H.-J. Kellner, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 38, 1973, 124). Men zou lang kunnen discussiëren over de vraag waarom in Raetia zoveel paradeuitrustingsstukken en militaire diploma's aan het licht zijn gekomen. De verklaring van K. lijkt een typisch staaltje te zijn van archeologische retoriek; zie in verband met de eerste categorie: hieronder p. 91 v. en aangaande de diplomata militaria: Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, *Le lieu d'installation des vétérans auxiliaires romains d'après les diplômes militaires*, *L'Antiquité Classique* 47, 1978, 557-565.

De betekenis van de nieuwe schatvondst van Eining voor het verdere onderzoek van de gehele groep van paradeuitrustingsstukken wordt door de schr. terecht zeer hoog aangeslagen. Tal van nieuwe verschijnselen en aanvullingen van onze kennis van dit materiaal zijn daaraan te danken.

Vanzelfsprekend wijdt K. ook aandacht aan de betekenis en het doel van de paradeuitrustingen, waarover reeds veel is geschreven, vooral na de ontdekking van de schat van Straubing.

Tot de opvallendste stukken van de vondst van Eining behoren de nrs. 3 en 4, de achterste delen van twee gezichtshelmen, waarop een vrouwelijke haardracht is uitgebeeld. De schr. meent enerzijds dat men op grond daarvan de indruk krijgt dat ze behoord hebben bij een vrouwelijk masker en dat ze bezwaarlijk gebruikt kunnen zijn bij ruiterspelen; hij houdt echter anderzijds rekening met de mogelijkheid doch ze toch deel hebben uitgemaakt van een mannelijk masker en enkel een soort “exotische” haardracht zouden weergeven. “Doch scheint mir die Wahrscheinlichkeit hierfür besonders bei Nr. 3 äußerst gering zu sein, da das Rückteil ein Scheitelband trägt” (p. 39). Hierbij wordt echter over het hoofd gezien dat zowel op nr. 3 (zie boven, 2) als op nr. 4 (TVR·TAVRINI) een gepunteerde inscriptie is te lezen die er onmiskenbaar op wijst dat in beide gevallen de helm door een ruiter is gedragen.

K. is verder van mening dat het nog steeds geenszins zeker is of paradewapens alleen door ruiters of ook door infanteristen zijn gedragen. Het midden-Romeinse castellum van Eining had in zijn laatste bouwphase, waartoe ook de schatvondst behoort, een oppervlakte van slechts 1.83 ha. In die periode vormde de Cohors III Britannorum (quingenaria) equitata de bezetting van het kamp, dus een afdeling hulptroepen die gedeeltelijk bereden was en bestond uit centuriae van infanteristen en turmae van cavaleristen. Men mag overigens betwijfelen of de schr. met recht meent dat deze eenheid onmogelijk in haar geheel in het castellum van Eining gelegen kan hebben (“Für eine cohors equitata müßten wir mindestens 2,2 ha annehmen”, p. 40).

Uit de symbolische voorstellingen die op de stukken voorkomen, zoals afbeeldingen van “militaire” godheden, maar daarnaast ook zinnebeelden die betrekking hebben op de dood, het graf en de onsterfelijkheid, concludeert K. dat de paradewapens niet alleen zijn gebruikt bij militaire ruiterspelen en toernooien, maar ook bij de dodencultus, bij begrafenisplechtigheden en lijksporten (p. 40 v.).

Over de aard van de vondst van Eining valt weinig met zekerheid te zeggen. Volgens de schr. (p. 41) is het de vraag of we hier enkel te doen hebben met waardevolle stukken die men tijdelijk heeft willen verbergen. Een andere mogelijkheid kan zijn, dat men heeft willen voorkomen dat de voorwerpen omwille van hun godsdienstige betekenis in vijandelijke handen zouden vallen. Of

betreft het hier stukken die afkomstig zijn van plundering en die als buit in de grond zijn geborgen? De toestand waarin de voorwerpen, vooral de scheenplaten en de bijbehorende kniebeschermers zijn aangetroffen, wijst er duidelijk op dat deze niet als oude onbruikbare zaken zijn weggestopt. Tussen de periode waarin de stukken in gebruik waren, en het ogenblik waarop het gehele complex is verborgen, kan niet veel tijd zijn verlopen. Daar staat tegenover dat tot de gevonden voorwerpen – evenals dat bij de schat van Straubing het geval is – geen enkele volledige gezichtshelm behoort.

Op grond van de toegepaste versieringsmotieven en van technische bijzonderheden ziet het er niet naar uit dat alle stukken van de vondst van Eining in hetzelfde atelier zijn vervaardigd. In verband met de vraag naar de plaats van fabricage is de schr. nader ingegaan op een in 1976 tijdens het Internationale Limescongres te Székesfehérvár door H. Klumbach naar voren gebrachte hypothese. Vooral wegens de overeenstemming in technische details tussen paradeuitrustingsstukken en driehoekige, uit bronsblik vervaardigde votiefplaten van de cultus van Iuppiter Dolichenus zouden de paradewapens volgens Klumbach gefabriceerd zijn door uit Syrië afkomstige blikslagers, die van het ene castellum naar het andere zouden zijn getrokken om daar telkens te voorzien in de behoefte aan dergelijke uitrustingsstukken. Kellner plaatst een groot vraagteken bij de herkomst van deze smeden uit Syrië. Op p. 42 v. en Taf. 39-40 publiceert hij een tweetal votiefplaten van de cultus van Iuppiter Dolichenus, die onlangs in de kunsthandel te München zijn opgedoken en die uit Klein-Azië/Noord-Syrië, naar verluidt zelfs uit de omgeving van Doliche zelf afkomstig zouden zijn. Deze stukken zijn echter gegoten en komen in geen enkel opzicht overeen met de uit Raetia bekende paradewapens.

Wanneer de schat van Eining is begraven, kan niet met zekerheid gezegd worden. De voorwerpen zelf en de manier waarop ze versierd zijn, wijzen naar de 2de en het begin van de 3de eeuw. Mede in verband met andere dergelijke schatvondsten uit Raetia kan men het beste denken aan de invallen van de Alamanni als aanleiding tot het verbergen. Het is goed mogelijk dat het complex reeds tijdens de grote inval van 233 is begraven, maar dit kan ook later in de eerste helft van de 3de eeuw zijn geschied, voordat het midden-Romeinse castellum Abusina-Eining kort na 250 definitief ten onder ging (p. 43 v.).

J. E. BOGAERS

J. GARBSCH, *Römische Paraderüstungen*, mit Beiträgen von H.-J. Kellner, Fr. Kiechle und Maria Kohlert. München, C. H. Beck, 1978. 1 vol., 30 × 21 cm, xii-100 blz., 6 afb., 48 pl., 1 kaart (MÜNCHNER BEITRÄGE ZUR VOR- UND FRÜHGESCHICHTE, Bd. 30). Pr. : DM 54,-

In de herfst van het jaar 1974 werden te Theilenhofen (Beieren) in de vicus van het castellum Iciniacum (?) tijdens een wedstrijd in het ploegen enige merkwaardige Romeinse vondsten gedaan : fragmenten van een z.g. paradehelm en een infanteriehelm. Ongeveer een jaar later kwam de schatvondst van Eining aan het licht (zie boven). Al deze stukken konden na verloop van tijd worden toegevoegd aan de collectie van de Prähistorische Staatssammlung (Museum für Vor- und Frühgeschichte) te München, alwaar ze tijdens een langdurig proces geconserveerd en gerestaureerd zijn. Mede omdat in het gebied van de Romeinse provincie Raetia opvallend veel paradeuitrustingsstukken zijn gevonden – het meest sensationeel was wel de ontdekking van de schat van Straubing in 1950 –, hebben dr. H.-J. Kellner en dr. J. Garbsch, resp. directeur en conservator van de Prähistorische Staatssammlung, daarop het initiatief genomen om een internationale tentoonstelling te organiseren van Romeinse paradewapens. Van midden december 1978 tot midden april 1979 kon het daarvoor uit meer dan 50 musea in Europa, Israël en de Verenigde Staten bijeengebrachte materiaal getoond worden, achtereenvolgens in het Germanische Nationalmuseum te Neurenberg en in de Prähistorische Staatssammlung. Van deze unieke gebeurtenis is de neerslag te vinden in een bijzonder belangrijke catalogus, die voornamelijk geschreven is door J. Garbsch. De tekst met de bijbehorende afbeeldingen is ook verschenen als Band 30 van de "Münchner Beiträge" en daardoor des te beter voor een internationaal publiek bereikbaar gemaakt. Het boek is op de beproefde wijze uitgegeven door de fa. C. H. Beck; te betreuren valt slechts dat een index ontbreekt en dat de in offset uitgevoerde platen menigmaal veel te donker zijn.

De grootste verrassing van deze "catalogus" is wel, dat hij veel meer bevat dan men normaal van een dergelijk werk zou mogen verwachten. Daarin zijn niet alleen alle op de tentoonstelling gepresenteerde objecten behandeld, maar het boek (dat onder grote druk tot stand moet zijn gebracht) is bovendien uitgegroeid tot een van een nagenoeg volledige bibliografie voorzien corpus van alle paradeuitrustingsstukken die de schrijver uit musea of uit de vakliteratuur ter kennis zijn gekomen. Op grond hiervan en tevens door de wijze waarop alle aspecten van deze vondstgroep in de aan de eigenlijke catalogus voorafgaande hoofdstukken zijn besproken, is het werk een prestatie van blijvende waarde geworden en een onmisbare basis voor ieder die dergelijk materiaal hetzij in technologisch, hetzij in militair-, godsdienst- of kunsthistorisch opzicht wil bestuderen. G. wijst er overigens op dat de catalogus slechts als een voorlopige inventarisatie kan en moet worden beschouwd. Aan zijn wens "Möge er bald überholt sein" (p. 3) is men in Beieren waarschijnlijk sneller tegemoet gekomen dan de schr. verwacht heeft; tijdens het jongste congres van de *Rei Cretariae Romanae Fautores*, dat eind april 1980 te Millau (-La Graufesenque) is gehouden, heeft H.-J. Kellner gesproken over alweer een omvangrijk complex van Romeinse paradewapens en andere voorwerpen, dat in 1979 te Weißenburg is ontdekt (vgl. *Gymnasium* 87, 1980, 463 v. en H.-J. Kellner in: *Mitt. Freunde Bayer. Vor- und Frühgesch.* 16, Mai 1980).

Het boek is terecht opgedragen aan de nagedachtenis van H. Russell Robinson (1920-1978), die zich door zijn indrukwekkende werk over "The Armour of Imperial Rome" (London 1975) zulke grote verdiensten heeft verworven, met name door zijn studie van de technische aspecten en zijn reconstructie van de bewapening der Romeinen.

Na een ten geleide van J. Werner, de "Herausgeber" van de *Münchener Beiträge*, wordt eerst een uitvoerig overzicht gegeven van de verschillende bestanddelen waaruit de Romeinse paradeuitrustingen hebben bestaan (p. 3-15). Achtereenvolgens komen aan de beurt twee- en driedelige gezichtshelmen met masker, helmen zonder masker (spits-ovaal; bolrond; pseudo-Attisch), borstplaten van geschubde pantsers of *loricae squamatae*, scheenplaten en kniestukken, platen ter bescherming van paardekoppen ("Roßstirnen", "chamfrons"), medaillons als schildknoppen en *phalerae* ter versiering van paardetuig, veldtekens en ensembles. Het zou steeds uitrustingsstukken "für Roß und Reiter" betreffen, die – zoals reeds volgt uit de geringe dikte van het materiaal – niet voor de strijd gebruikt zijn (p. 3). Van de helmen zonder masker zijn de spits-ovale en de bolronde enkel door één stuk vertegenwoordigd, resp. uit Ostrov (Roemenië; O 56) en Tel Oum Hauran (Syrië; N 2); op de laatste is een opvallende inscriptie gepunteerd: *M. MACTORIUS BARBARUS F(aci)t.* Ook de categorie van de veldtekens bestaat slechts uit één exemplaar, nl. de uitzonderlijke drakekop uit Niederbieber (T), maar daarvan is het de vraag of hij wel in dit boek thuishoort. Veldtekens in de vorm van draken, die van Scytische herkomst zouden zijn, worden weliswaar door Flavius Arrianus in zijn "Hippika gymnasia" vermeld (35, 2-4; Garbsch, a.w., p. 39), maar dit sluit geenszins de mogelijkheid uit dat de drakekop van Niederbieber omstreeks de eerste helft van de 3de eeuw in gebruik is geweest als standaard van een van de twee numeri die toentertijd in het castellum van Niederbieber gestationeerd waren.

Een volgend hoofdstuk is getiteld: "Technische Bemerkungen" (p. 16-18) en is successievelijk gewijd aan het materiaal, de fabricage, de versiering en de werkplaatsen.

De meeste paradeuitrustingsstukken zijn volgens de catalogus vervaardigd van "Bronze", dat vaak "versilbert" is. Een nader onderzoek zou kunnen uitwijzen dat het hierbij in het algemeen gaat om geelkoper of messing, dat dikwijls overtrokken is met een laagje witmetaal. Een en ander is kennelijk bedoeld om de schijn te wekken dat het waardevolle, van goud en zilver gemaakte pronkstukken zouden zijn.

Verder zijn bijna alle paradewapens uit "brons"blik gedreven. In aansluiting daarop is de versiering in details bijgewerkt door het inponsen van stempels en door ciseleren en graveren.

G. acht het niet noodzakelijk dat de uitrustingsstukken in centrale werkplaatsen zijn gefabriceerd. Ten dele kunnen ze volgens hem door wapensmeden van het Romeinse leger in de fabricae van de legioensvestingen gemaakt zijn, anderzijds maakt hij melding van H. Klumbachs hypothese aangaande rondtrekkende "Syrische" blikslagers (zie boven, p. 87). Waarom echter de naam van het hoofd van zo'n reizende werkplaats bekend zou zijn van twee inscripties die voorkomen op een

stuk (B 16) uit de schatvondst van Straubing (p. 18), is een raadsel. Het gaat hier om de gepunteerde opschriften PROCLI M.OFC = PROCLI materni OFFICINA en PR.MATERNI OFC = .C. LI PR MATERNI OFC (zie ook p. 49, B 16; vgl. J. Keim – H. Klumbach, *Der römische Schatzfund von Straubing*, München 1976², 26, 16). Afgezien nog van de vraag of deze inscripties juist zijn gelezen en of ze werkelijk met elkaar in verband gebracht mogen worden, is het praktisch onmogelijk dat het hier de “Offizin des Proclus Maternus” zou betreffen. Hooguit kan het stuk vervaardigd zijn door een zekere Proclus in de werkplaats (onder leiding) van Maternus (of wellicht in de werkplaats van Proclus, de zoon van Maternus?).

Maria Kohlert heeft een belangrijke bijdrage geleverd over “Typologie und Chronologie der Gesichtsmasken” (p. 19-28), gebaseerd op een gedeelte van haar in 1979 voltooide, nog niet gepubliceerde dissertatie. In tegenstelling tot H. R. Robinson, die deze helmen in zijn in 1975 gepubliceerde boek in kort bestek en vooral in technisch opzicht heeft behandeld, gaat de schr. meer volgens kunsthistorische methoden te werk. De stukken worden door haar met behulp van technische en morfologische criteria in zes typen verdeeld. Deze kunnen gedateerd worden van het begin van de 1ste tot ongeveer het midden van de 3de eeuw na Chr. De verschillende dateringen, zoals M. K. die voorstelt, zijn achter in het boek in de eigenlijke catalogus bij de afzonderlijke nrs. vermeld. De typen komen gedeeltelijk naast elkaar en ten dele na elkaar voor; I en II horen vooral in de 1ste eeuw thuis, IV, V en VI in de 2de en 3de eeuw. Tot type IV zou alleen de gezichtshelm O 32 uit Kostol (Joegoslavië) gerekend kunnen worden. Dit is een uniek stuk, waarvan het masker een geheel vormt met de “kalot”. Op p. 68 (O 32) wordt dit stuk gedateerd: “Anfang 2. Jahrhundert n. Chr.”, dit in verrassende tegenstelling tot Robinson (a.w., 112 v.), die deze helm beschouwt “as a prototype”, “possibly Hellenistic Greek or Republican Roman”, en in de 1ste eeuw v. Chr. dateert!

Volgens de schr. zou de tijd van Hadrianus een zekere cesuur in de ontwikkeling van de gezichtshelmen te zien hebben gegeven. Het opkomen van nieuwe typen onder de regering van deze keizer kan samenhangen met de hervormingen die Hadrianus heeft doorgevoerd met betrekking tot de oefeningen van de Romeinse ruiters.

In een volgende afdeling bespreekt J. Garbsch “Die Elemente der Verzierung – Religiöse und magische Bezüge” (p. 29-32).

Verdedigingswapens, waartoe ook de paradeitrustingsstukken in principe behoren, hebben als zodanig tot taak de drager te beschermen en de tegenstander af te schrikken. Daarom is het niet verwonderlijk dat op de paradewapens “militaire” godheden zijn afgebeeld. Daarnaast komen daarop voor: alle mogelijke zeedieren, die betrekking hebben op de dood, apotropeïsche wezens, scènes die in verband staan met oorlog en cultus, en ten slotte ook dieren als symbolen van militaire eenheden. “Der in Orgovány gefundene Beschlag (P 7) mit Stier und Inschrift der legio X Gemina ermöglicht sogar eine genaue Datierung: diese Legion zog um 107 n. Chr. von Brigetio oder Aquincum aus durch die große ungarische Tiefebene nach Dakien ab. Bei dieser Gelegenheit wird der Beschlag vielleicht in Verlust geraten sein” (p. 32). Helaas klinkt dit verhaal te mooi om waar te zijn. Vgl. p. 77 (P 7), waar het desbetreffende stuk gedateerd wordt: “Ende 1./Anfang 2. Jahrhundert n. Chr.” en waar verwezen wordt naar een publikatie van Edit B. Thomas, waarvan G. – te goedgegelovig – het slachtoffer is geworden. Daarin is o.a. te lezen dat de Legio X Gemina reeds tegen het einde van de 1ste eeuw in Pannonia verbleef (ofschoon dit legioen pas ca. 104 uit Nijmegen naar het gebied van de Donau is getrokken) en dat deze legerafdeling tegen 107 uit Pannonia naar Dacia is afgemarcheerd (maar daarvoor is geen schijn van bewijs voorhanden).

In een kort hoofdstuk worden de dragers van de paradeitrustingsstukken behandeld, vooral naar aanleiding van de daarop vaak aangebrachte inscripties (p. 33-34). G. is – op grond van de vorm van de helmen en de scheenplaten, en vooral van de platen ter bescherming van paardekoppen – van mening dat het steeds gaat om ruiters. “Derartige Funde können gerade als Indiz gewertet werden, daß ein Kohortenkastell eine gemischte Einheit beherbergte” (p. 33). Maar de schr. lijkt inconsequent te zijn wanneer hij op p. 90 onder nr. 48 achter Straubing-Sorviodurum als bijbehorende legerafdeling enkel *cohors* en niet *cohors (equitata ?)* opgeeft. Van de eerste helft van de 2de tot omstreeks het midden van de 3de eeuw was de Cohors I Flavia Canathenorum milliaria (*equitata ?*) sagittariorum te Sorviodurum gestationeerd.

De dragers van de paradewapens zouden ofwel als equites legionis deel hebben uitgemaakt van een *centuria* (vgl. o.a. CIL III 11239, CIL VIII 2593 en RIB 481), ofwel als equites van een ala of van een cohors equitata behoord hebben tot een *turma*. Indien dit juist is, zou men mogen verwachten dat stukken met inscripties die een turma vermelden, gevonden zouden zijn in of bij – of althans betrekking zouden hebben op – een castellum van een ala of van een cohors equitata, en dat stukken met opschriften die van een *centuria* melding maken, afkomstig zouden zijn uit (de omgeving van) een castra legionis. Dit laatste is zeker niet het geval. Uit legioensvestingen zijn geen paradewapens bekend met inscripties waarin *centuriae* voorkomen. Op een 3de-eeuwse borstplaat van een pantser uit Pfünz (p. 79, P 23), die gevonden is in de vicus van het castellum Vettoniana, waarin in de 2de en 3de eeuw de Cohors I Breucorum Civium Romanorum Equitata was gelegerd, zijn drie gepunteerde inscripties te lezen : >(centuriae) MA(n)SVETI TERTI, >(centuriae) PATRV(ini ?) en >(centuriae) MEMORIS CERINI (? of CEREALIS ?) (vgl. Robinson, a.w., 160, pl. 167). In verband hiermee maakt G. een soort noodsprong : “wenn man also nicht mit Infanteristen aus den Zügen des Masuetus, Patruinus und Memor rechnen will, kann man eigentlich nur an einen Reiter Cerinus [en aan een ruiter Tertius !] der 3. Italischen Legion aus Regensburg denken”, waaraan dan de waarschuwing wordt verbonden, “nicht voreilig aus einem vereinzeltten Fund eines Rüstungsteils in einem Kastell definitive Schlüsse über die Besatzung zu ziehen.” Men kan zich echter met evenveel recht afvragen of de schr. een *centuria* die vermeld wordt op een schildknop uit de omgeving van Täbris in Iran (p. 84, R 7), niet voorbarig “daher” eveneens met een legioensruiter in verband brengt (p. 34).

Afgezien van *decuriones* en *centuriones* kennen we uit inscripties op paradewapens enkel de militaire “rangen” van *dupl(iciarius)*, een ruiter die dubbele soldij heeft ontvangen, en *kabs(arius)*, een ruiter van de geneeskundige dienst (p. 34); beide komen voor op platen ter bescherming van paardekoppen uit de schatvondst van Straubing.

Een volgend hoofdstuk heeft als titel : “Die Spiele und ihre Vorführungen” (p. 35-37). Daarin wordt enerzijds gewezen op verbindingen met het verre verleden; dodenmaskers en lijkspeken zijn reeds oeroud. Ruiterspelen, gehouden ter ere van een overledene, waren in Rome reeds lang bekend. Onder Augustus en later schijnen dergelijke manifestaties beperkt te zijn gebleven tot militaire en staatsbegrafenissen. Anderzijds moeten de onderhavige uitrustingsstukken in relatie gebracht worden met parades, toernooien, exercities, manoeuvres, in het bijzonder van de Romeinse ruitery (*decursiones* of *decursus*). In dit verband is van bijzonder belang de verhandeling die Flavius Arrianus in 136 na Chr. (dus tegen het einde van de regering van Hadrianus) in het Grieks heeft geschreven over de “*Hippika gymnasia*”, de oefeningen van de Romeinse cavalerie. In de uiteenzetting die daarin wordt gegeven over de uitrusting der ruiters, zijn – met uitzondering van de scheenplaten – alle elementen van de paradewapens te vinden die we uit de archeologie kennen.

Terecht wijst G. er op dat het tractaat van Arrianus een aanschouwelijke bron is om één van de gelegenheden waarbij paradeuitrustingsstukken werden gedragen, beter te leren kennen, en dat dit een gelukkig toeval is, “der nicht dazu verleiten darf, ihn mit Scheuklappen zu eng als *den* Kanon der Paraderüstungen auszulegen.” Men zou daaraan nog kunnen toevoegen dat het in verband met de vraag of paradewapens alleen door cavaleristen zijn gebruikt, zeer te betreuren is dat de verhandeling die Arrianus heeft geschreven over de oefeningen van de Romeinse infanterie, de “*Pezika gymnasia*” (die hij in het begin van zijn “*Hippika gymnasia*” [32,3; Garbsch, a.w., p. 38] vermeldt), niet bewaard is gebleven. Bovendien is het de vraag of de ons bekende, opvallend dunne paradeuitrustingsstukken wel geschikt waren om bij alle manoeuvres die Arrianus beschrijft, gebruikt te worden. Daarbij moet men vooral denken aan de “bombardementen” met houten speren of lansen (zonder metalen punten); zie c. 40 en Garbsch, a.w., p. 40 v.

De realistisch uitgevoerde manoeuvres moeten niet alleen een boeiend en kleurrijk schouwspel zijn geweest; ze hadden vooral tot doel de capaciteit van de Romeinse ruitery te vergroten voor de strijd tegen ruiters van volkeren aan de grenzen van het imperium. Arrianus zegt dat de reeds langer gebruikelijke oefeningen in het bijzonder ontleend waren aan de Kelten, maar ook aan de Iberiërs. Volgens G. – in navolging van Klumbach – zou het begrip “Kelten” voor Arrianus, die in het oostelijke deel van het Romeinse rijk woonde, min of meer synoniem zijn geweest met “barbaren”,

terwijl hij onder "Iberiërs" in de Kaukasus levende Indogermaanse (Perzische ?) volkeren zou hebben verstaan; hiermee lijkt echter niet in overeenstemming te zijn Arrianus' vermelding (40.1; p. 40) van de z.g. Cantabrische aanval, "die mij naar het Iberische volk der Cantabriërs genaamd schijnt te zijn." Arrianus zegt verder dat Hadrianus nieuwe oefeningen voor de ruitery heeft ingevoerd, die ontleend waren aan de Parthen en Armeniërs, Sarmaten, Kelten, Geten en Raetiërs (44.1; p. 42). Het is duidelijk dat de ruitermanceuvres van de Romeinen, evenals de daarbij gebruikte uitrustingen tal van uitheemse elementen hebben bevat, die ten dele zeker een lange traditie gehad kunnen hebben.

In het laatste hoofdstuk vóór de eigenlijke catalogus is plaats ingeruimd voor de "Hippika gymnasia" van Arrianus, en wel in de uitstekende vertaling van Fr. Kiechle (p. 38-42). Daarbij had overigens wel gezegd mogen worden dat deze vertaling – voorafgegaan door de Griekse tekst, voorzien van een uitvoerig commentaar en gevolgd door een studie over de plaats van Arrianus' verhandeling in de ontwikkelingsgang van het Romeinse leger – reeds eerder gepubliceerd is in Bericht der Röm.-Germ. Kommission 45, 1964, 87-129: Die "Taktik" des Flavius Arrianus.

In de "Katalog" (p. 43-88), die uiteraard ten aanzien van de verschillende stukken slechts een beknopt compendium kan bieden, wordt na de naam van de vindplaats een korte beschrijving gegeven van het desbetreffende object, voor zover mogelijk vergezeld van een vermelding van de vondstomstandigheden, de datering, de huidige verblijfplaats en de literatuur. Vooral met betrekking tot kwesties van datering en epigrafische gegevens (die vaak vragen oproepen) kan het noodzakelijk zijn de publikaties te raadplegen waarnaar verwezen wordt.

Allereerst treft men een overzicht aan van de "Verwahrfunde" ("verborgen vondstcomplexen" (?) of – nog minder juist vertaald – "schatvondsten"), achtereenvolgens de indrukwekkende reeks uit Raetia en de heel wat minder omvangrijke vondstgroepen uit andere streken van het Romeinse rijk. Daarna volgen de stukken die in graven zijn ontdekt en andere die als losse vondsten beschouwd moeten worden. Aan de eigenlijke catalogus is een lijst van naar Romeinse provincies geordende vindplaatsen toegevoegd (p. 89-94), onder vermelding van de catalogusnr. en de soort van troepenafdeling (*legio*, *ala*, *cohors*, *cohors equitata* of *numerus*) die daarmee eventueel in verband gebracht kan worden; helaas ontbreekt in deze lijst een vermelding van de herkomst van sommige vondsten uit graven (gezichtshelmen, aangetroffen in graven uit de vroege keizertijd, zijn bekend uit Gallia, Thracia en Syria). Uit de daarbij behorende kaart van het Romeinse imperium (p. 92-93), die een beeld geeft van de verspreiding der paradewapens, blijkt dat tot nu toe in bijna alle grensprovincies dergelijke stukken zijn gevonden, daarnaast ook in de drie Gallische provincies (Aquitania, Lugdunensis en Belgica [maar niet in het huidige België]), en in Dalmatia en Italia. Opvallend is echter het ontbreken van zulke uitrustingsstukken in de grensprovincies Mauretania Tingitana, Numidia, Africa Proconsularis en Arabia, alsmede in de provincies van het Iberische schiereiland. Verder zijn Mauretania Caesariensis, Aegyptus, Iudaea en Klein-Azië met telkens slechts één vindplaats onder de vondsten maar uitermate zwak vertegenwoordigd.

Het aantal vindplaatsen in de provincie Raetia is wellicht niet opvallend groot (14, vermoedelijk slechts 13 [moet op p. 90 nr. 47: "Regensburg, CASTRA REGINA, *legio*", waarachter geen catalogusnr. is ingevuld, niet geschrapt worden?]), althans wanneer men dit vergelijkt met het aantal vindplaatsen in Germania Inferior (11) en Germania Superior (16): des te meer echter trekken de aandacht de hoeveelheid, verscheidenheid en kwaliteit van de Raetische vondsten, waartoe zeven min of meer grote complexen behoren.

Ten aanzien van de laatste categorie is de datering van groep G (2de eeuw na Chr.) opmerkelijk. Het gaat om een tweetal tezamen gevonden stukken uit het gebied van het castellum Regensburg-Kumpfmühl. Op G 2 is te lezen: I·VETER·C·III·BR. In tegenstelling tot de opvattingen van Garbsch (p. 56) en anderen (vgl. K. Dietz e. a., Regensburg zur Römerzeit, Regensburg 1979, 426 v., I 31) luidt de volledige tekst I(uci) VETER(ii ?) C(ohortis) III BR(itannorum); zie voor het nomen gentilicium Veter(ius ?) – geen cognomen, en zeker niet Veteranus! – CIL XIII 6322, uit Karlsruhe, en 7263, uit Wiesbaden-Kastel. De Cohors III Brittanorum was equitata: een decurio van deze afdeling wordt vermeld op een eveneens te Regensburg gevonden grafsteen uit de 2de eeuw (K. Dietz, a.w., 67 v. en 410 v., I 18).

Van de andere Raetische vondstcomplexen wordt Theilenhofen (F) in de tweede helft van de 2de eeuw gedateerd, "doch spricht nichts gegen die Vermutung, daß die Helme bei dem Alamanneneinfall von 233 n. Chr. in den Boden gekommen sein könnten." De overige vondstgroepen uit Raetia (Eining, Straubing, Künzing, Manching en Pfünz) worden alle in de eerste helft van de 3de eeuw gedateerd en in verband gebracht met een van de invallen van de Alamannen, in 233 of eventueel enige jaren later; ze zouden alle zelfs in hetzelfde jaar in de grond verborgen kunnen zijn ! Bij de beoordeling van de kwestie van het "waarom ?" moet men verder bedenken dat al deze vondstcomplexen min of meer onvolledig zijn; ze bevatten geen van alle een complete paradeuitrusting (zie vooral de meestal onvolledige gezichtshelmen). Het is ondoenlijk om alle factoren die bij de totstandkoming van de groepen een rol hebben gespeeld, te achterhalen. Bij de vondst van Künzing (C) zou het gaan om oude stukken, die waarschijnlijk eerst in de fabricae van het castellum Quintana bijeengebracht waren, maar in een later stadium blijkbaar wegens de waarde van het materiaal in allerijl zijn begraven. Zowel ten aanzien van Straubing (B) als van Künzing (C) vermoedt G. dat het hier gedeelten van buit betreft die door (Germaanse, Alamannische) plundersaars voorlopig in de grond zouden zijn geborgen. In geen enkel geval is het aannemelijk dat de schatvondst door de Romeinen zelf zou zijn verstopt om een en ander aan plundering door invallers te onttrekken. Het ziet er naar uit dat het niet onmogelijk is dat de Alamannen in 233 of later met succes een verrassende aanval hebben uitgevoerd op tal van Raetische castella en dat dit hun een enorme buit heeft opgeleverd, die ze – vóór hun verdere opmars naar het zuiden ? – althans ten dele hebben begraven.

Aan het slot van de bespreking van dit in menig opzicht stimulerende boek mogen hier nog enige opmerkingen volgen die betrekking hebben op de catalogus en vooral op enkele daarin opgenomen stukken uit Nederland.

O 5 (p. 63), masker van een gezichtshelm uit Nijmegen. Dit stuk zou naar verluidt zijn opgebaggerd uit de Waal bij Nijmegen. Van een samenhang met de Nijmeegse legioensvesting (p. 89) is niets bekend. Waarom dit stuk "beim Bataveraufstand 70 n. Chr. verborgen ?" zou zijn, is een raadsel.

O 6 (p. 63), gezichtshelm uit Nijmegen. Hiervoor gelden dezelfde opmerkingen als voor O 5. Dit stuk is opgebaggerd bij de zuidelijke oever van de Waal, iets ten westen van de spoorbrug, dus vlak bij de stad Ulpia Noviomagus, op een afstand van zeker meer dan 2 km ten noordwesten van de legioensvesting. Op de helm zouden twee graffiti zijn ingekrast : CNT (lees eventueel $\overline{\text{CNT}}$, maar liever CAT(uli of iets dergelijks)) en MARCIAN...S (lezing G. M. Kam, zeer twijfelachtig).

O 7 (p. 63 v.), viziermasker van een gezichtshelm uit (Bunnik-)Vechten. Indien dit stuk – in navolging van H. Klumbach, *Römische Helme aus Niedergermanien*, Köln-Bonn 1974, 64, 54 – terecht gedateerd is in de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr., dan heeft deze vondst niet betrekking op een "ala + cohors equitata" (? , p. 88, 14), maar naar alle waarschijnlijkheid op een cohors equitata (zie J. E. Bogaers, *Oudh. Meded. Leiden* 55, 1974, 213 vv.).

O 17 (p. 65), masker van een gezichtshelm, in 1843 gevonden te Ubbergen (thans gem. Nijmegen), onder aan de helling beneden de oostelijke hoek van de legioensvesting. In dit geval kan er nauwelijks aan getwijfeld worden dat er verband bestaat tussen deze vondst en de castra legionis, maar desondanks ontbreekt het woord *legio* op p. 89, achter nr. 17. Indien de datering ("Mitte 2. Jahrhundert n. Chr."), die gebaseerd is op Klumbach, a.w., 63, 53, juist is, dan zou de helm in de laatste fase van de Nijmeegse castra gedragen kunnen zijn door een soldaat (ruiter?) van een vexillatio van de Legio XXX Ulpia Victrix.

P 12 (p. 78), fragment van een borstplaat van een geschubd pantser, gevonden te Heerlen in 1940 of 1941 tijdens opgravingen in de Romeinse thermen. Van dit stuk, dat versierd is met de gehelmde buste van Minerva en een adelaar (zie Taf. 36, 5, waar van de adelaar verrassend weinig te ontdekken valt; vgl. echter andere afbeeldingen op Taf. 36), en dat gedateerd wordt in de 2de/3de eeuw na Chr., is vooral de vindplaats zeer merkwaardig. De bewoners van Heerlen zouden zich naar aanleiding van de ligging van Coriovallum op de kaart op p. 92-93 (nr. 23, aan of bij de oostelijke oever van de Maas, ergens in België, ten zuiden van Maastricht, op de grens tussen de

provincies Gallia Belgica en Germania Inferior) ernstige zorgen kunnen maken, maar hoe de grens tussen deze twee provincies ook mag hebben gelopen, er is nog steeds alle reden om Coriovallum-Heerlen in Germania Inferior te lokaliseren; vgl. p. 89, 23 en J. E. Bogaers – C. B. Rüger (eds.), *Der Niedergermanische Limes*, Köln-Bonn 1974, 13, Karte 2 (met – nota bene – twee mogelijkheden betreffende het verloop van de grens in de midden-Romeinse tijd...).

R 9 (p. 84), de befaamde umbo ("großes Medaillon") van Blerick, gem. Venlo. Dit stuk wordt in de 2de eeuw na Chr. gedateerd. Op p. 89 moet achter nr. 18, Blerick "BLARIACUM" (Tabula Peutingeriana II, 4 : Blariaco) worden toegevoegd; op de kaart op p. 92-93 dient nr. 18 (Blerick-Blariacum) te verhuizen van de oostelijke naar de westelijke oever van de Maas.

J. E. BOGAERS